

GRAŻYNA FIRLIT-FESNAK

Uniwersytet Warszawski

POLITYKA SPOŁECZNA W POLSCE WOBEC WSPÓŁCZESNYCH PROCESÓW MIGRACYJNYCH. PRÓBA DIAGNOZY I REKOMENDACJE

Syntetyczne ujęcie przedmiotu, celów i instrumentów polityki społecznej pozwala określić wielostronność powiązań pomiędzy polityką społeczną jako dziedziną polityki publicznej a procesami migracyjnymi. Uwzględniając trzy kluczowe obszary znaczeń przedmiotu polityki społecznej, tj. ekonomiczny, socjologiczny oraz normatywny (Szarfenberg 2006: 25), w każdym z nich można wskazać cele i instrumenty stosownie do różnych rodzajów migracji, ich uwarunkowań i ich uczestników. I tak, pozostając przy klasycznym rozumieniu polityki społecznej jako celowej działalności państwa i innych podmiotów w dziedzinie kształtowania warunków życia ludności i stosunków międzyludzkich (Rajkiewicz 1976), rola polityki społecznej – także w gospodarce rynkowej – sprowadza się do kreowania takiej polityki rynku pracy, która poprzez dostęp do pracy, możliwość zatrudnienia, odpowiednie wynagrodzenie i perspektywy rozwoju zawodowego pozwala jednostce na samodzielność ekonomiczną i zaspokajanie potrzeb własnego gospodarstwa domowego.

Drugim kluczowym zadaniem polityki społecznej jest tworzenie systemu bezpieczeństwa socjalnego na wypadek przypadków ryzyka socjalnego, których katalog jasno precyzują konwencje Międzynarodowej Organizacji Pracy i inne dokumenty prawa międzynarodowego. Zakres gwarancji normatywnych i instytucjonalnych w tych sferach polityki społecznej rozstrzyga o kierunku procesów migracyjnych. Ich niedostatek lub brak jest istotnym czynnikiem wypychającym obywateli danego kraju na drogę emigracji i poszukiwania lepszych warunków życia tam, gdzie perspektywy godziwego dochodu i świadczeń socjalnych są lepsze. Z kolei polityka społeczna danego państwa aktywna i chroniąca stosunki pracy oraz gwarantująca stabilne świadczenia socjalne i dostęp do usług społecznych na wysokim poziomie przyciąga imigrantów z krajów o niższym poziomie

rozwoju gospodarczego, ograniczonych możliwościach podjęcia godnej pracy i słabo rozwiniętym systemie zabezpieczenia społecznego. Model praktykowanej polityki społecznej może być bliski lub daleki postrzegania spraw ludzkich z perspektywy humanistycznej wizji porządku społecznego, czyli porządku opartego na idei sprawiedliwości i solidarności społecznej. To ten porządek warunkuje rzeczywisty dostęp do praw społecznych, których gwarancje zapisywano wielokrotnie w wypracowanych w XX stuleciu międzynarodowych i krajowych aktach normatywnych.

W relatywnie dobrze rozpoznanym i upowszechnionym obrazie procesów migracyjnych we współczesnej Polsce dominuje mocno uproszczony wizerunek emigranta z Polski i uwarunkowań jego decyzji migracyjnych. Przeważa w nim ujęcie indywidualistyczne, eksponuje się znaczenie prawa do swobodnego przemieszczania się ludności w ramach UE i ekonomiczny wymiar znaczenia emigracji dla jednostki i dla kraju. Zbyt mało poświęca się uwagi strukturalnym uwarunkowaniom migracji oraz ich skutkom w życiu jednostek, grup społecznych, społeczeństwa i narodu. Do rzadkości należy analiza historycznego kontekstu współczesnych migracji Polaków, brak jest pogłębionych studiów socjologicznych i politologicznych nad wewnętrznymi i zewnętrznymi przyczynami trwałości emigracyjnego losu Polaków, ich psychospołecznymi, ekonomicznymi i politycznymi konsekwencjami w wymiarze makrosocjalnym.

Z kolei napływ imigrantów do Polski – niezależnie od ich relatywnie małej skali – traktowany jest instrumentalnie, głównie z perspektywy potrzeb rynku pracy, bez refleksji nad przyszłymi losami imigrantów i ich rodzin, ich statusem społecznym i obywatelskim w stosunkowo słabo przygotowanym do ich przyjęcia polskim społeczeństwie.

Stanowiąc nawiązanie do aksjologii i kluczowych znaczeń przedmiotu polityki społecznej i jej wielostronnego powiązania z procesami migracyjnymi, niniejsza analiza ma na celu ukazanie związku pomiędzy realizowanym w Polsce po 1989 r. marginalnym modelem polityki społecznej a skalą i strukturą poakcesyjnej emigracji zarobkowej Polaków, a także krytykę jej doraźnych i instrumentalnych przedsięwzięć adresowanych do imigrantów zarobkowych. Ponadto na bazie diagnozy rzeczywistego wymiaru działań (braku działań) polityki społecznej wobec poakcesyjnych ruchów migracyjnych podejmują ocenę dokumentu rządowego określającego strategię polityki migracyjnej na najbliższe lata oraz proponują scenariusz rekonstrukcji systemu działań polskiego systemu polityki społecznej – minimum jej powinności – wobec procesów migracyjnych we współczesnej Polsce.

MARGINALNY MODEL POLITYKI SPOŁECZNEJ W POLSCE JAKO CZYNNIK DETERMINUJĄCY EMIGRACJĘ ZAROBKOWĄ POLAKÓW

W złożonym splocie okoliczności, warunkującym emigrację zarobkową, szczególna rola przypada decyzjom politycznym dotyczącym wyboru modelu polityki społecznej w Polsce po 1989 r. Ewolucja koncepcji polskiej polityki społecznej w tym okresie została podporządkowana dominacji celów gospodarczych nad celami społecznymi w procesach transformacji ustrojowej. Odstąpiono od służebnej roli państwa wobec społeczeństwa i zaniechano budowy ładu społecznego opartego na podstawowych wartościach społecznej gospodarki rynkowej, tj. prawie do godnej pracy, bezpieczeństwa socjalnego i solidarności społecznej. Od początku transformacji – pomijając nieobecną w praktyce politycznej deklarację premiera pierwszego demokratycznego rządu Tadeusza Mazowieckiego o budowie ustroju opartego na społecznej gospodarce rynkowej – polityka społeczna postrzegana była – zarówno w retoryce, jak i w praktyce politycznej elit rządzących – jako obciążenie procesu reform, a nie inwestycja warunkująca rozwój gospodarczy (Balcerowicz 1994). Przebieg i sposób wdrażania reform społecznych w Polsce po 1989 r. podporządkowany został liberalnemu modelowi państwa, sprowadzającemu rolę polityki społecznej do działań selektywnych, adresowanych do najuboższej części społeczeństwa.

Nie zmieniło się podejście do polityki społecznej i koncepcji społeczno-gospodarczego rozwoju kraju także po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej; idea propagowanego w UE europejskiego modelu społecznego była i jest nadal jedynie przedmiotem dyskursu akademickiego. A przecież niezależnie od zróżnicowanego podejścia do realizacji standardów socjalnych UE, wynikających ze wspólnotowych aktów pierwotnych i programów socjalnych UE istota europejskiego modelu społecznego opiera się na przeświadczeniu, że *zaspokajanie podstawowych potrzeb jednostki nie może zależeć wyłącznie od mechanizmów rynkowych[...] praca najemna nie jest traktowana wyłącznie jako towar rynkowy, a rozbudowane ustawodawstwo socjalne zapewnia wszystkim zatrudnionym wysoki poziom ochrony stosunku pracy [...] bez odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa socjalnego i spójności społecznej niemożliwe jest osiągnięcie wzrostu gospodarczego, bo tylko w takich warunkach ludzie mogą akceptować zmiany struktury gospodarki i mieć odwagę podejmowania nowych wyzwań [...] realizacja praw socjalnych jest niezbędnym warunkiem prawidłowego funkcjonowania mechanizmów demokratycznych* (Księżopolski 2011: 276).

Kluczową zmianą w stosunku do modelu polityki społecznej, realizowanego w okresie Polski Ludowej, było odstąpienie od zasady „pewności pracy i płacy”. Mimo że zgodnie z Konstytucją RP z 1997 r. *praca znajduje się pod*

ochroną Rzeczypospolitej Polskiej, a państwo sprawuje nadzór nad warunkami wykonywania pracy (art.24), praca najemna nie jest przedmiotem skutecznego dialogu społecznego, tj. dialogu skupionego na ochronie warunków pracy i płacy w polskiej gospodarce rynkowej. Zmniejszył się znacząco obszar „dobrej pracy” (Raport UNDP 2004), czyli pracy stabilnej i gwarantującej płacę pozwalającą na godne warunki życia pracowników i ich rodzin. Ponadto nieprzemysłany i nieracjonalnie wdrażany proces restrukturyzacji polskiej gospodarki przyniósł nieznaną pokoleniom urodzonym w okresie Polski Ludowej kwestię bezrobocia na masową skalę, przy równoczesnym odstąpieniu od włączenia bezrobocia do katalogu przypadków ryzyka socjalnego, objętych świadczeniami w ramach systemu zabezpieczenia społecznego.

W okresie przedakcesyjnym rząd Polski zabiegał o otwarcie rynków pracy dla Polaków wraz z wejściem Polski do UE. Od 1998 r. Polskę charakteryzował stały wzrost bezrobocia, a otwarcie rynków pracy w krajach Europy Zachodniej dla obywateli Polski postrzegane było jako szansa na zmniejszenie liczby bezrobotnych i poprawę warunków życia dotkniętych bezrobociem gospodarstw domowych. Po akcesji Polski do UE stopa bezrobocia istotnie spadła – z ponad 18% w 2005 r. do 11,8% w 2011 r. – jednak niesłychanie trudno jest określić wpływ ruchów migracyjnych na zmniejszenie poziomu bezrobocia. Liczba osób bezrobotnych zależała bowiem od szeregu czynników, takich jak m.in. ogólna koniunktura gospodarcza, proces restrukturyzacji przedsiębiorstw, stopa inwestycji zagranicznych, zachowania zasobów pracy czy jakość kapitału ludzkiego. Chociaż migracje niewątpliwie przyczyniły się do złagodzenia napięć na rynku pracy, to jednak dla spadku bezrobocia istotniejsze znaczenie miała dobra koniunktura gospodarcza, której efektem był wzrost zatrudnienia. Poza tym wyjeżdżający do pracy za granicę na ogół nie byli osobami bezrobotnymi, a raczej osobami z dobrymi kwalifikacjami, na które czekał także polski rynek pracy.

Masowy charakter emigracji poakcesyjnych miał i nadal ma istotny związek z deficytem dobrej pracy w Polsce, niedostatkiem ochrony warunków pracy i płacy na rodzimym rynku pracy. Ewolucja polskiej polityki rynku pracy w tych obszarach w ostatnich dwóch dekadach prowadziła do osłabienia praw pracowników, wzrostu obszaru pracy niestabilnej i zatrudnienia „śmieciowego”.

Z perspektywy wpływu na emigrację zarobkową Polaków zasadnicze znaczenie mają takie cechy polskiego rynku pracy, jak:

1. Wzrost obszaru pracy nietrwałej: w okresie 1999–2011 nastąpił sześciokrotny wzrost zatrudnienia na czas określony, co czyni Polskę liderem w UE pod względem liczby pracowników pracujących na podstawie umów na czas określony – w 2010 r. stanowili oni 27% ogółu zatrudnionych, przy średniej unijnej 14% (EUROSTAT 2011);

2. Niski poziom płac: pod względem poziomu płac netto Polska plasuje się na 23 miejscu wśród krajów Unii Europejskiej – w 2011 r. średni roczny poziom płac netto w Polsce kształtował się na poziomie 5 370 euro, przy średniej dla UE – 27 19 842 euro. Niższe niż w Polsce wynagrodzenie otrzymywali pracujący w Bułgarii, w Rumunii, na Łotwie i na Litwie. W stosunku do poziomu wynagrodzeń w takich krajach, jak Luksemburg, Szwecja, Belgia, Niemcy, Dania, wynagrodzenia w Polsce stanowią zaledwie 1/5 ich wartości (EUROSTAT 2012);
3. Niski wymiar płacy minimalnej; ustawowo określona płaca minimalna w Polsce wynosi od 2012 r. 1500 zł brutto (375 euro); dla porównania w Luksemburgu wynosi 1758 euro, w Irlandii 1424 euro, w Holandii 1455 euro, we Francji 1365 euro. Nawet zadłużona Grecja oferuje pracownikom płacę minimalną na poziomie 2,5 razy wyższym niż w Polsce (Płaca 2012);
4. Wzrost kategorii tzw. pracujących biednych, rozumianych przez Międzynarodową Organizację Pracy jako *osoby zatrudnione i równocześnie wchodzące w skład gospodarstw domowych uznawanych za biedne* (World 2004). Jest to zresztą tendencja występująca w wielu krajach członkowskich UE. 17 milionów pracowników w Unii Europejskiej (8,2%) żyje poniżej granicy ubóstwa, a Polska znajduje się w czołówce krajów pod względem liczby pracujących ubogich. Odsetek pracujących biednych wynosi w Polsce aż 12%. Gorsze wyniki zanotowano jedynie w Rumunii (17%) i Grecji (14%). Kraje o najniższym wskaźniku pracujących ubogich to Czechy (4%) oraz Belgia, Dania, Węgry, Holandia, Słowenia i Finlandia (5%). Jeszcze wyższy jest odsetek pracujących biednych w najmłodszej grupie wiekowej 18–24 lata; wynosi on w Polsce 15% (Benchmarking 2012). Jako główny czynnik odpowiadający za ubóstwo osób pracujących w Rumunii, w Hiszpanii, we Włoszech, na Łotwie, w Polsce i w Portugalii, cytowany raport podaje niskie płace połączone z dużą liczbą stanowisk pracy niedających pracownikowi pewności zatrudnienia.

Przyjęty w 2009 r. pakiet anty kryzysowy (Ustawa 2009) dla niepublicznych podmiotów gospodarczych wprowadził dalsze ograniczenia w dotychczasowych regulacjach rynku pracy, dotyczące czasu pracy, nadgodzin, umów na czas określony, stworzył możliwość zastosowania przez przedsiębiorców ograniczenia czasu pracy, wysokości płac, przestoju ekonomicznego, jeśli wystąpią trudności ekonomiczne w przedsiębiorstwie. Były to zmiany ograniczające znacząco uprawnienia pracownicze, przerzucające koszty kryzysu, ale także złego zarządzania firmą na pracowników.

Wymienione powyżej cechy nie wyczerpują katalogu niekorzystnych zjawisk charakteryzujących polski rynek pracy. Brak jest skutecznego systemu kontroli zatrudnienia w szarej strefie i procedur egzekwujących odpowiedzialność prac-

dawców zatrudniających nielegalnie pracowników. Słabo rozpoznany jest obszar dyskryminacji pracowników w polskim świecie pracy, w zasadzie nie mamy profesjonalnego systemu informacji o istocie dyskryminacji pracowniczej i procedurach dochodzenia roszczeń z tego tytułu. Mała jest sprawność instytucji rynku pracy, w tym szczególnie w obszarze doradztwa szkolnego i pośrednictwa pracy dla absolwentów szkół i uczelni wyższych, przepływu informacji o regionalnych zasobach wolnych miejsc pracy.

Z perspektywy powyższej charakterystyki polskiego rynku pracy decyzje wielu Polaków o emigracji zarobkowej są racjonalnym, aczkolwiek nie pozbawionym ryzyka wyborem. Są reakcją na warunki pracy i płacy w Polsce niepozwalające na kształtowanie godziwych warunków życia; są ucieczką przed wyzyskiem, przed nietrwałym zatrudnieniem i statusem „pracujących biednych”. Emigracja zarobkowa do krajów oferujących stabilne formy zatrudnienia jest potencjalną szansą uniknięcia zasilenia szeregów współczesnego prekariatu, na co trudno się zgodzić dobrze wykształconym i wykwalifikowanym i wykształconym Polakom. Analiza struktury zawodowej emigrantów w okresie kilku minionych lat nie potwierdza utrwalonego w ostatnich latach wizerunku emigracji zarobkowej z Polski jako reakcji na masowe bezrobocie. Emigranci to głównie osoby pracujące wcześniej w Polsce lub nieaktywne zawodowo, absolwenci szkół i wyższych uczelni, na ogół dobrze wykształceni, posiadający wysokie kwalifikacje zawodowe w atrakcyjnych dla rynku pracy zawodach, w wieku najkorzystniejszym dla prokreacji i aktywności zawodowej.

Brak lub znaczące ograniczenie dostępu do „dobrej pracy” w Polsce nie jest jedynym społecznym czynnikiem skłaniającym do emigracji. Istotne znaczenie ma także niski poziom ochrony socjalnej¹ na wypadek ryzyka socjalnego takiego jak: bezrobocie, starość, choroba, niepełnosprawność, dezorganizacja rodziny, niedostatek środków utrzymania. Analiza zmian w tej dziedzinie polskiej polityki społecznej po 1989 r. pokazuje, że we wszystkich obszarach ryzyka socjalnego nastąpiło obniżenie poziomu bezpieczeństwa socjalnego. Uzależnienie świadczeń i usług z zabezpieczenia społecznego od statusu na rynku pracy – wobec wysokiego poziomu bezrobocia i niestabilnych form zatrudnienia – oznacza wzrost świadczeń o charakterze selektywnym, niegwarantujących godziwego poziomu ochrony jednostek i rodzin w przypadku wystąpienia ryzyka socjalnego (Księżopolski 2011). Nie sposób także nie wskazać negatywnych skutków zmniejszenia

¹ Wysoki poziom ochrony socjalnej jest jednym z filarów europejskiego modelu społecznego. W jednej z nielicznych definicji europejskiego modelu społecznego określono jasno, iż jest on oparty na czterech głównych filarach, takich jak: **wydajna gospodarka, wysoki poziom ochrony socjalnej, edukacja i dialog społeczny**. Taką definicję przyjęła Rada Europejska na szczycie w Barcelonie w 2002 r.

roli państwa jako bezpośredniego świadczeniodawcy usług społecznych, przy znaczącej redukcji jego regulacyjnej i finansowej roli.

Polska jest krajem o wysokim ryzyku ubóstwa i ryzyko to dotyczy nie tylko bezrobotnych, poszukujących pracy czy wykluczonych społecznie, ale także znacznej części pracujących. Przykładowo rodzina z jednym dzieckiem, gdy oboje rodzice pracują, a ich zarobki kształtują się na poziomie najniższej krajowej pensji, nie uzyskuje dochodów na poziomie minimum socjalnego. Minimum socjalne w 2011 r. dla rodziny z dzieckiem w wieku 13–15 lat wyniosło bowiem 2594 zł, dla rodziny z dwójką dzieci 3221,48 zł (Minimum 2011).

Przy odnotowanej w ostatnich latach generalnej tendencji do wzrostu ryzyka biedy w państwach UE, Polska należy do czołówki państw o największym ryzyku biedy. Jak podaje raport Komisji Europejskiej dotyczący zatrudnienia i sytuacji socjalnej państw członkowskich, odsetek osób żyjących poniżej ubóstwa relatywnego lub /i doświadczających głębokiej deprivacji materialnej bądź żyjących w gospodarstwach domowych o niskiej aktywności zawodowej dotyczył w 2011 r. 23,4% europejskich gospodarstw domowych, w tym 44,4% gospodarstw domowych w Rumunii, 38,1% na Łotwie, 29,9% na Węgrzech i 28,8 % w Polsce. (EU Employment 2011).

Warto także dodać, że wysokiemu wzrostowi gospodarczemu w Polsce w ostatnich latach towarzyszyło pogłębianie skali nierówności społecznej i dalsze pogarszanie sytuacji ludzi najuboższych. Jako przykład można podać zamrożenie w 2009 r. – w ramach rządowych oszczędności – progów uprawniających do korzystania z pomocy społecznej. Rewaloryzacja miała miejsce dopiero w październiku 2012 r., przy czym przyjęte progi dochodowe są obecnie niższe niż poziom minimum egzystencji. Podobnie w latach 2006–2011 nie były rewaloryzowane progi dochodowe uprawniające do zasiłku rodzinnego. W efekcie liczba osób pobierających to świadczenie spadła o ponad połowę, co poprawiło rządowe statystyki, bowiem w wyniku powyższych zabiegów spadła liczba beneficjentów pomocy społecznej, natomiast zwiększył się odsetek biednych pozostawionych samych sobie, poza systemem oferującym świadczenia socjalne zaledwie na poziomie minimum egzystencji.

Tak więc od kilku lat pogłębia się nie tylko skala nierówności społecznej w Polsce, ale pogarsza się sytuacja ludzi najuboższych. Podobnie jak w okresie zaborów czy w II Rzeczypospolitej, także i obecnie emigracja zarobkowa dla wielu gospodarstw domowych w Polsce pozostaje ciągle szansą na wyjście z biedy lub jej uniknięcie.

POLITYKA SPOŁECZNA WOBEC IMIGRACJI I IMIGRANTÓW

Działania polityki społecznej wobec imigracji i imigrantów sprowadzają się głównie do organizowania procedur legalizacji zatrudnienia imigrantów zarobkowych z krajów trzecich i administrowania tymi procedurami. Ta sfera aktywności polityki społecznej koresponduje ściśle z realizowaną po 2004 r. w Polsce strategią kompensowania niedoborów siły roboczej napływem cudzoziemców zainteresowanych podjęciem zatrudnienia, zwłaszcza w zawodach należących do tzw. drugorzędneho sektora rynku pracy. Obowiązująca od 1 stycznia 2009 r. znowelizowana ustawa o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (Ustawa 2008) oraz wprowadzenie w 2007 roku systemu oświadczeń o zamiarze powierzenia cudzoziemcom zatrudnienia bez konieczności ubiegania się o zezwolenie na pracę (Rozporządzenie 2006) znacząco zliberalizowały przepisy prawne, zwiększając możliwości podejmowania legalnego zatrudnienia przez cudzoziemców z krajów trzecich. Z roku na rok rośnie liczba cudzoziemców posiadających zezwolenie na pracę w Polsce lub przyrzeczenie uzyskania zatrudnienia. Dane Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej dla 2011 r. wskazują, że zezwolenie na pracę uzyskało ponad 40 tys. cudzoziemców z krajów trzecich, zarejestrowano także ponad 250 tys. oświadczeń pracodawców o zamiarze powierzenia pracy cudzoziemcowi. Tak więc prawie 300 tys. cudzoziemców z krajów trzecich uzyskało prawo do legalnej pracy w Polsce, jednak w rejestrze Zakładu Ubezpieczeń Społecznych znalazło się niewiele ponad 50 tys. cudzoziemców z tych krajów. Oznacza to, że nadal duża jest skala zatrudnienia cudzoziemców w szarej strefie. Nie ma jednak rozpoznania rozmiarów tego problemu. Normatywne regulacje procedur w tym zakresie nie wystarczą, aby zapewnić skuteczność kontroli legalności zatrudnienia cudzoziemców, konieczne jest wzmocnienie kadrowe i instytucjonalne całego systemu kontroli. Kwestia ta jest istotna zarówno dla ochrony praw pracowniczych pracowników cudzoziemskich, przeciwdziałania ich dyskryminacji na rynku pracy, jak też zmniejszenia ryzyka dumpingu płacowego i poprawy konkurencyjności polskich pracowników, w tym zwiększenia szans aktywizacji zawodowej bezrobotnych.

Dotychczasowe działania polskiej polityki społecznej wobec imigrantów są podporządkowane potrzebom rynku pracy. Cel jest jasno określony; chodzi o dostarczenie pracowników tym sektorom gospodarki, w których występuje deficyt rodzimych zasobów pracy. Brakuje spojrzenia na imigrację i imigrantów w szerszej perspektywie społecznej i czasowej. To, że dotychczasowe imigracje zarobkowe do Polski miały głównie charakter sezonowy, nie powinno przesłaniać prawdopodobnego w przyszłości nasilenia imigracji osiedleńczej. Imigranci coraz częściej sprowadzają i zakładają w Polsce rodziny, korzystają czy chcą korzystać z dostępu do usług publicznych i społecznych, są obecni w przestrzeni

społecznej i publicznej naszego kraju. W procesie ich adaptacji do życia w Polsce nieodzowne jest wsparcie ze strony instytucji publicznych. Oznacza to potrzebę włączenia do zadań polityki społecznej szerokiego spektrum rozwiązań związanych z integracją imigrantów i ich rodzin. Są to działania kosztowne – co pokazują doświadczenia krajów Europy Zachodniej – wymagające nie tylko sporych nakładów finansowych, ale także przygotowania specjalistycznych programów i profesjonalnych kadr. Nie ma jak dotąd w Polsce spójnej koncepcji integracji imigrantów, bowiem do tej pory państwo polskie nie określiło swojej doktryny migracyjnej (Okólski 1999, Rajkiewicz 2004). Mimo iż skala napływu imigrantów do Polski nie jest duża, to jednak już dzisiaj można wskazać grupy imigrantów borykające się z trudnościami adaptacyjnymi w Polsce, trudności napotykają także społeczności lokalne nieprzygotowane na *inność* kulturową zamieszkałych na ich terenie imigrantów.

Od 1991 roku Polska przyjmuje cudzoziemców poszukujących ochrony i jest zobligowana do przestrzegania zobowiązań międzynarodowych określających standardy ich ochrony i opieki. W okresie minionych 20 lat, prawie 3 tys. cudzoziemców uzyskało status uchodźcy, zaś zgodę na pobyt tolerowany ok. 10 tys. osób. Nie wiemy, jaka część tej kategorii cudzoziemców jest nadal w Polsce. Realizacja ich praw społecznych należy do instytucji polityki społecznej. Są to przede wszystkim zadania w dziedzinie pomocy socjalnej, aktywizacji zawodowej, edukacji dzieci i młodzieży, realizacji indywidualnych programów integracyjnych. Z badań dotyczących sytuacji uchodźców i przebiegu procesu ich adaptacji do życia w Polsce wynika, że uchodźcy pozostają na ogół poza otwartym rynkiem pracy, ich aktywizacja zawodowa jest mało skuteczna, wysokość i tryb przyznawania świadczeń socjalnych są nieadekwatne do skali ich potrzeb, szkoły nie są przygotowane do kształcenia dzieci uchodźców, a skuteczność indywidualnych programów integracyjnych pozostaje niska (Firlit-Fesnak 2008). Nadal – co jest istotną informacją o jakości działań instytucji publicznych odpowiedzialnych za integrację uchodźców – najbardziej skutecznymi formami wsparcia uchodźców w procesie adaptacji do życia w Polsce pozostają sieci imigranckie, krewniacze i przyjacielskie.

Odwołując się do rankingu Indeksu Polityki Integracji Imigrantów z 2011 r., możemy określić, że Polska zajmuje zaledwie 24. pozycję wśród poddanych ocenie 31 państw. Autorzy raportu stwierdzają, że „w Polsce brakuje strategii integracyjnej dla imigrantów spoza UE, co znajduje odzwierciedlenie w słabych wynikach kraju w większości obszarów MIPEX, a nieznaczna poprawa po 2007 r. [...] nie jest wystarczająca, by nadążyć za innymi krajami, nadrabiającymi zaległości w dziedzinie integracji” (Godlewska 2012: 254).

POLITYKA MIGRACYJNA POLSKI BEZ POLITYKI WOBEC EMIGRACJI ZAROBKOWEJ

Wypracowanie strategii działania III Rzeczypospolitej wobec migracji trwało ponad dwie dekady; dopiero 31 lipca 2012 r. Rada Ministrów przyjęła dokument *Polityka migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania*. Lektura tego dokumentu prowadzi do wniosku, iż zawarta w nim koncepcja polityki migracyjnej polskiego państwa ogranicza się jedynie do polityki imigracyjnej. Trudno zgodzić się z taką interpretacją polityki migracyjnej; Polska jest przede wszystkim krajem emigracyjnym, z nieustannie ujemnym saldem migracji zagranicznych, a zatem głównym filarem polityki migracyjnej powinna być polityka ukierunkowana na ograniczenie skali i negatywnych skutków emigracji zarobkowej Polaków. I nie oznacza to naruszenia jednego z podstawowych praw jednostki w demokratycznym państwie, tj. prawa opuszczenia własnego kraju. Państwo jest bowiem odpowiedzialne za kreowanie i prowadzenie szczegółowych metod polityki, funkcjonujących w obrębie jego polityki publicznej, które stymulują wybory emigracyjne. Godzi się także przypomnieć, że u początków II Rzeczypospolitej – mimo bardzo złożonej i trudnej sytuacji gospodarczej i społecznej państwa polskiego po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. – ówczesne rządy traktowały emigrację jako zło konieczne i nie wahały się przyjąć za główny cel polityki emigracyjnej przedsięwzięć łagodzących jej negatywne skutki. Pierwszy dyrektor Urzędu Emigracyjnego i jeden z głównych twórców podstaw polskiej polityki emigracyjnej w okresie międzywojennym, Józef Okołowicz (Okołowicz 1920: 402, cyt. za: Wrzesiński 1979: 22), pisał w 1920 r.: *Polska polityka emigracyjna polegać musi na dążeniu, by ruch emigracyjny redukowal się zawsze do normalnych granic dyktowanych koniecznością, która go powoduje, oraz by przynosił do kraju jak najmniej strat, a jak najwięcej korzyści. Opierać się ona winna, ogólnie biorąc, na trzech następujących wskazaniach:*

- 1) *aby jak najmniej obywateli emigrowało;*
- 2) *aby z tych, którzy emigrują, jak najwięcej wracało do kraju z jak największym dorobkiem materialnym i bez strat moralnych i fizycznych;*
- 3) *aby z tych, którzy na stałe pozostają na obczyźnie, jak najmniej przepadało dla Polski.*

Na konieczność prowadzenia aktywnej polityki państwa polskiego wobec emigracji zarobkowej Polaków po 1989 r. zwracano uwagę wielokrotnie w ostatnich dwóch dekadach w licznych publikacjach naukowych oraz w dokumentach prezentujących stanowisko w tej kwestii głównych instytucji badawczych i środowisk twórczych. W Memoriale Komitetu Prognoz „Polska 2000 Plus” sformułowano zalecenia odnoszące się do podjęcia działań w celu *ochrony potencjału ludzkiego i intelektualnego Polski oraz przeciwdziałania trwałej emigracji, jeżeli*

koliduje to z interesami państwa (Memoriał 2002). Z kolei w Raporcie Rządowej Rady Ludnościowej z 2004 r. zwrócono uwagę na brak polityki zorientowanej na reemigrację Polaków zamieszkałych za granicą i wspieranie emigracji zarobkowej: *pomimo widocznych założeń demograficznych i postępującej depopulacji kraju nie wspomina się o diasporze polskiej jako potencjalnym, naturalnym rezerwuarze imigracyjnym – nie promuje się reemigracji Polaków – ale podtrzymuje się programy sprzyjające de facto emigracji z Polski* (Sytuacja demograficzna 2006: 78).

Dokument strategiczny z 2012 r., *Polityka migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania*, nie uwzględnia stanowiska ekspertów i nie bierze pod uwagę wielostronnych negatywnych konsekwencji emigracji poakcesyjnej. Ukazuje wyraźną asymetrię pomiędzy zainteresowaniem władz państwowych procesami emigracyjnymi a zainteresowaniem tychże władz procesami imigracyjnymi. Tylko jeden obszar „rekomendacji” polityki migracyjnej odnosi się bezpośrednio do emigracji zarobkowej Polaków, przy czym nie ma on związku z czynnikami warunkującymi emigrację zarobkową, instytucjonalnymi i organizacyjnymi aspektami emigracji czy ochroną praw emigrantów w kraju docelowym. Odnosi się on do wtórnego aspektu emigracji zarobkowej Polaków, mianowicie do migracji powrotnych, ale i tutaj nie ma propozycji rozwiązań kluczowych z perspektywy potencjalnych decyzji o reemigracji, dotyczących rynku pracy, zabezpieczenia społecznego, stymulowania inwestycji i działalności gospodarczej reemigrantów w Polsce.

Także w sferze badania procesów migracyjnych zadania polskiej polityki migracyjnej sprowadzają się głównie do rozpoznania napływu imigrantów do Polski. Pominięto kwestie istotne dla wzmocnienia ochronnego wymiaru działań polityki społecznej polskiego państwa, takie jak: monitorowanie ochrony praw pracowniczych emigrantów zarobkowych z Polski w państwach UE, w tym praktyk dyskryminacyjnych, kontrola agencji pośrednictwa pracy, sposobu i zakresu prowadzenia informacji o warunkach pracy w krajach UE, kreowania wizerunku Polaków pracujących w krajach UE i EOG. Dokument nie uwzględnia dorobku badawczego ostatnich lat, zwracającego uwagę na praktyki dyskryminacyjne wobec emigrantów zarobkowych z Polski (Carby-Hall 2008), niską świadomość i znikomy zasięg korzystania emigrujących Polaków z informacji o warunkach pracy i warunkach życia w krajach docelowych, o nieprawidłowościach w funkcjonowaniu agencji pośrednictwa pracy (Okólski, Kaczmarczyk 2008). Nie ma w nim także odniesienia do niewystarczających działań administracji rynku pracy wobec migracji wewnętrznych.

Logika dokumentu rządowego wobec emigracji zarobkowych Polaków pozostaje w konwencji poakcesyjnego zachwytu elit władzy otwarciem rynków pracy dla Polaków. Emigracja postrzegana jest głównie z perspektywy wolności

jednostki i dostępu do prawa o swobodnym przepływie osób. Brak jest refleksji nad skutkami liberalnego modelu gospodarki dla warunków bytu polskiego społeczeństwa i zależnością pomiędzy brakiem zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego Polski a wychodźstwem. Nie uwzględniono także wagi dalekosiężnych społecznych, demograficznych, ekonomicznych i politycznych skutków ubytku prawie dwóch milionów coraz młodszych i dobrze wykształconych Polaków.

Rozmiary emigracji zarobkowej Polaków w okresie poakcesyjnym do UE są porównywalne ze skalą emigracji zarobkowej Polaków w całym okresie międzywojennym. Łącznie w latach 1918–1938 wyjechało z Polski ponad 2 miliony osób, z czego 1,25 miliona wyemigrowało do krajów europejskich, natomiast 796 tysięcy za ocean. Pomimo że ponad milion osób powróciło z wyjazdów kontynentalnych i ponad 48 tysięcy zza oceanu, ujemny bilans dwudziestolecia wyniósł ponad milion Polaków, którzy trwale pozostali poza krajem (Janowska 1989: 155). Wyniki *Narodowego spisu powszechnego ludności i mieszkań 2011* wykazały, że w końcu marca 2011 roku za granicą przebywało powyżej 3 miesięcy 2017 tys. osób zameldowanych w Polsce na stałe, w tym ponad 1560 tys. przebywało 12 miesięcy i więcej. Wyniki NSP 2011 wskazują także, że znaczna część osób, które wyjechały w początkowym okresie członkostwa Polski w UE, w dalszym ciągu pozostaje za granicą. Poza tym również w ostatnich latach liczba nowych lub kolejnych wyjazdów utrzymuje się na znacznym poziomie (GUS 2011). Część osób wyjeżdża w celu połączenia się z członkami rodziny, którzy wyjechali kilka lat wcześniej i najczęściej nabyli prawa do pobytu, mają pracę i szerszy dostęp do świadczeń społecznych. Wiele osób – głównie młodych – w dalszym ciągu widzi szanse na poprawę swojej sytuacji życiowej w emigracji zarobkowej.

Postrzegany z dłuższej, a nie z doraźnej perspektywy bilans strat i korzyści nie pozostawia obecnie złudzeń; te pierwsze są coraz bardziej widoczne i dotkliwe dla rozwoju ludnościowego Polski, jakości jej kapitału ludzkiego, integracji społecznej w wymiarze makro- i mikrospołecznym. Coraz bardziej wymierne są negatywne ekonomiczne skutki emigracji; utrata wysoko wykwalifikowanych kadr, niedostatek rodzimych zasobów pracy, niewydolność systemu zabezpieczenia społecznego. Pozostawienie emigracji zarobkowej Polaków – stanowiącej zasadniczą kwestię społeczną współczesnej Polski – poza obszarem zainteresowania polityki migracyjnej nie znajduje ani uzasadnienia społecznego, ani ekonomicznego, co więcej, jest sprzeczne z polską racją stanu. Godzi się przypomnieć, że swobodny przepływ osób – jedna z zasad prawa wspólnotowego – nie uwalnia państw narodowych i ich rządów od realizacji konstytucyjnych funkcji państwa wobec swoich obywateli, w tym tworzenia warunków dostępu do praw ekonomicznych i społecznych we własnym kraju, co stanowi klu-

czowy czynnik kreowania warunków bytowych i oceny perspektyw życiowych w każdym kraju.

W TROSCE O OPTYMALIZACJĘ PROCESÓW MIGRACYJNYCH; REKOMENDOWANE SFERY AKTYWNOŚCI POLSKIEJ POLITYKI SPOŁECZNEJ WOBEC MIGRACJI

Spojrzenie na przebieg procesów migracyjnych z perspektywy aktualnych i przyszłych interesów państwa polskiego, a także indywidualnych i makrospołecznych uwarunkowań i konsekwencji migracji, skłania do zwrócenia uwagi na znaczenie polityki społecznej państwa w optymalizacji ruchów migracyjnych. Polityka społeczna jest bowiem tą dziedziną polityki publicznej, która może i powinna stymulować migracje zagraniczne i wewnętrzne, zgodnie z doktryną migracyjną uwzględniającą aktualne i przyszłe strategie rozwoju państwa w sferze zasobów ludnościowych – ich struktury demograficznej i przestrzennej, modelu gospodarczego i miejsca Polski na politycznej mapie współczesnej Europy. Analiza historyczna ponad 200 lat statusu Polski jako kraju emigracyjnego w Europie skłania do postawienia pytania, dlaczego nadal – mimo demokratycznego ustroju i niepodległego państwa – emigracja zarobkowa pozostaje stałym elementem strategii życiowej Polaków. Ponadto nie sposób pominąć pytania o bilans zysków i kosztów emigracji zarobkowej w wymiarze indywidualnym i społecznym. Rozważna w tej mierze wydaje się – zapisana przed 120 laty refleksja badacza kwestii migracji Ludwika Krzywickiego: *Atoli prąd wychodźczy, otwierając jednym nadzieję jutra lepszego, czyni uszczerbek interesom społecznym, i to tym bardziej, im płynie szerszym korytem* (Krzywicki 1892).

Warto w tym miejscu przypomnieć, iż w teoretycznym dorobku nauki o polityce społecznej w Polsce miejsce szczególne przypada koncepcji postrzegania polityki społecznej jako dziedziny polityki służącej rozwiązywaniu kwestii społecznych. To podejście zasługuje na szczególną uwagę, bowiem w tej perspektywie badawczej migracje są postrzegane jako kwestia społeczna, wobec której polityka społeczna powinna wypracować instrumenty działania osłabiające jej dotkliwość społeczną.

Prekursorem postrzegania migracji zarobkowych jako kwestii społecznej był wspomniany już wcześniej znakomity ekonomista i socjolog Ludwik Krzywicki, który od lat 80. XIX w. do wybuchu II wojny światowej badał problematykę emigracji zarobkowych Polaków; jej uwarunkowania, przejawy i skutki. Jego koncepcje rozwiązywania kwestii społecznych mają szeroką perspektywę i głęboki wymiar, oderwany od bieżącej polityki. Z prac Krzywickiego płynie dla współczesnych ważna zasada: koncepcje rozwiązywania problemów społecznych

muszą być oddzielone od bieżących konfliktów, a nade wszystko od bieżącej polityki oraz ograniczeń wynikających z postrzegania ich w krótkiej perspektywie (Hrynkiewicz 2010: 10). Uzasadnione jest również nawiązanie do definicji kwestii społecznej kontynuatora tego nurtu teoretycznego w nauce o polityce społecznej, Jana Daneckiego, i postrzeganie migracji jako kwestii społecznej współczesnej Polski.

Emigracje zarobkowe ostatnich lat odznaczają się szczególną dotkliwością dla potencjału osobowego społeczeństwa, osłabiają bowiem demograficzny rozwój kraju i zasoby rodzimego kapitału ludzkiego. Są wyrazem odrzucenia rozbieżności *pomiędzy zasadami obowiązującymi w danym społeczeństwie, formacji ustrojowej czy nawet cywilizacyjnej, a dążeniami jednostek i zbiorowości do godnego życia* (Danecki 1996: 113). Perspektywicznie – przy zwiększonym napływie imigrantów zarobkowych i pozostaniu przy filozofii postrzegania imigracji zarobkowej w kontekście potrzeb rynku pracy – dotkliwe mogą się okazać skutki marginalizacji społecznej tego problemu. Ujmowanie migracji w kategorii kwestii społecznej może zatem okazać się przydatne dla wypracowania spójnej koncepcji polityki społecznej wobec współczesnych procesów migracyjnych. Jednak sprawą pierwotną jest przyznanie polityce społecznej roli równorzędnej z rozwojem gospodarczym w ustroju politycznym Polski.

Skala i konsekwencje poakcesyjnej emigracji zarobkowej Polaków wymagają także zmiany stosunku władz politycznych Polski do wychodźstwa „za chlebem”. Po 2004 r. stosunek kolejnych rządów III Rzeczypospolitej był niezwykle przychylny emigracji zarobkowej. Emigracja zarobkowa propagowana była jako szansa na zatrudnienie gwarantujące wyższe niż w Polsce dochody, jako możliwość podniesienia konsumpcji w rodzinach i gospodarstwach domowych, jako antidotum na bezrobocie, a nawet jako swoista rekompensata za upośledzenie polskich pracowników na zachodnich rynkach pracy w okresie poprzedzającym akcesję do Unii Europejskiej. Zasada swobodnego przepływu pracowników została potraktowana wręcz jak dziejowa szansa dla Polaków, a otwarcie rynków pracy przyjmowano jako dobrodziejstwo, nie dostrzegając jego negatywnych konsekwencji społecznych i gospodarczych. Skutki współczesnego *exodusu* Polaków „za chlebem” a także historyczny kontekst trwałości losu Polaka emigranta obligują do głębokiej refleksji i reorientacji polityki państwa w tych dziedzinach, które w sposób bezpośredni i pośredni modyfikują przebieg i skalę migracji zagranicznych. Być może warto skorzystać z racjonalnej koncepcji „niechętej polityki emigracyjnej” realizowanej w II Rzeczypospolitej (Walaszek 2002).

Uwzględniając konstytucyjne usytuowanie polityki społecznej w modelu ustrojowym współczesnej Polski, zobowiązania państwa polskiego w obszarze przestrzegania międzynarodowych gwarancji praw społecznych i ekonomicznych

oraz deficyt działań wobec migracji, wskazałabym na potrzebę aktywności instytucji polityki społecznej w następujących obszarach:

1. Ochrona warunków pracy i warunków bytu ludności

- wzmocnienie działań na rzecz poprawy warunków pracy oraz ich harmonizacja: tworzenie miejsc pracy i poprawa jakości zatrudnienia przy uznaniu i wspieraniu roli, jaką odgrywają partnerzy społeczni i związki zawodowe w ustalaniu wynagrodzeń i uprawnień pracowników oraz wzmocnieniu profesjonalnego systemu kontroli legalności zatrudnienia imigrantów w Polsce i ochrony ich praw pracowniczych. Ta ostatnia kwestia ma ścisły związek z implementacją Dyrektywy 2009/52/WE, określającej minimalne normy w odniesieniu do kar i środków stosowanych wobec pracodawców zatrudniających nielegalnie przebywających obywateli krajów trzecich;
- rozpoznanie i uznanie ważności roli, jaką odgrywają transfery socjalne w kształtowaniu sprawiedliwego ładu społecznego poprzez przyznanie systemowi podatkowemu redystrybucyjnego znaczenia w podziale efektów wzrostu gospodarczego. Dobra koniunktura gospodarcza ostatnich lat i wskazywany jako wyznacznik Polski w roli „zielonej wyspy” wzrost PKB nie przekłada się na zwiększenie obszaru „dobrej pracy”, wysokość dochodów z pracy zarobkowej w Polsce umożliwiającą godziwy poziom życia oraz zmniejszenie ryzyka biedy i nierówności dochodowych gospodarstw domowych w Polsce (Szarfenberg 2012). Oznacza to konieczność zmiany systemu podatkowego w grupach uzyskujących wysokie i bardzo wysokie dochody i odstąpienie państwa od oszczędności kosztem najuboższych grup społeczeństwa;
- wzmocnienie finansowej wydolności systemu zabezpieczenia społecznego poprzez sprawną kontrolę i ograniczenie sfery zatrudnienia nielegalnego oraz zwiększenia obszaru dobrze opłacanej pracy: dobrze opłacana i legalna praca gwarantuje wzrost wpływów z tytułu składek na ubezpieczenia emerytalne i zdrowotne.

2. Administrowanie i zarządzanie migracją

- włączenie działań na rzecz bezpiecznej emigracji zarobkowej do zadań instytucji rynku pracy;
- diagnozowanie skali dyskryminacji polskich emigrantów na rynkach pracy UE;
- zarządzanie migracją wewnętrzną – rozwój międzyregionalnego pośrednictwa pracy;
- wzmocnienie procedur legalizacji zatrudnienia pracowników cudzoziemskich;
- wzmocnienie systemu kontroli legalności zatrudnienia imigrantów;

- doradztwo prawne dla cudzoziemców doświadczających praktyk dyskryminacyjnych.

3. Sfera informacji i edukacji

- działania informacyjne instytucji rynku pracy na rzecz bezpiecznej emigracji, w tym szczególnie odnoszące się do warunków podejmowania zatrudnienia w krajach docelowych i procedur ochrony praw pracowniczych, zagrożenia handlem ludźmi, form wsparcia w przypadku niepowodzenia;
- prowadzenie przez instytucje rynku pracy informacji dla imigrantów o procedurach zatrudnienia, prawach pracowniczych, dochodzeniu roszczeń w przypadku dyskryminacji;
- rozwój profesjonalnego doradztwa i pośrednictwa pracy dla imigrantów doświadczających trudności na otwartym rynku pracy w Polsce, szczególnie dla uchodźców, imigrantów z krajów Azji i Afryki.

4. Budowa spójnego i efektywnego systemu integracji społecznej uchodźców i osiedlonych w Polsce imigrantów

- partnerstwo form polityki publicznej i współpraca z samorządem terytorialnym i organizacjami pozarządowymi;
- działania preintegracyjne dla uchodźców;
- przygotowanie profesjonalnych kadr w instytucjach rynku pracy, ośrodkach pomocy społecznej i powiatowych centrach pomocy rodzinie, przygotowanych do pracy socjalnej z imigrantami;
- dostępność tanich kursów języka polskiego;
- subwencje dla szkół nauczających dzieci imigrantów;
- edukacja szkolna i medialna o kulturach społeczności imigranckich zamieszkałych w Polsce.

Przedstawione powyżej propozycje uważam za program minimum polskiej polityki społecznej w odniesieniu do procesów migracyjnych współczesnej Polski. To program, proponujący równowagę pomiędzy aktywnością polityki społecznej polskiego państwa w stosunku do głównych kierunków migracji – emigracji i imigracji – uwzględniający także potrzebę stymulowania wewnętrznych przepływów ludności. Warto zauważyć jego przydatność dla optymalizacji skali i struktury emigracji zarobkowej, zwiększenia skuteczności ochrony praw pracowniczych i polepszenia wizerunku obywateli Polski pracujących w krajach UE, a także dla ochrony rodzimego potencjału ludnościowego oraz zwiększenia wydolności systemu zabezpieczenia społecznego. Z drugiej strony program uwzględnia w szerszej perspektywie potrzeby imigrantów. Dostrzega zróżnicowaną strukturę imigrantów, wykracza poza ekonomiczny aspekt imigracji, proponuje zainteresowanym imigrantom pomoc i wsparcie w procesie ich stabilizacji

życiowej w Polsce oraz szerszą obecność społeczności imigranckich w życiu społecznym i politycznym Polski.

BIBLIOGRAFIA

- Balcerowicz L. (1994), Polska droga do rynku, „Rocznik Kolegium Analiz Ekonomicznych”, nr 1. Warszawa: SGH.
- Annual net earnings* (2012), Eurostat.
- Benchmarking Working Europe 2012* (2012), ETUI, <http://www.etui.org> [data dostępu: 10.12.2012]
- Carby-Hall J. r. (2008), *Sytuacja migrantów ekonomicznych z Polski i innych krajów A8 w państwach członkowskich Unii Europejskiej*, t. I i II, Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich Rzeczypospolitej Polskiej.
- Danecki J. (1996). *Kwestie społeczne – istota, źródła, zarys diagnozy*, w: Rajkiewicz A., Supińska J., Książkowski M. (red.), *Polityka społeczna. Materiały do studiowania*, Warszawa: Interart.
- Firlit-Fesnak G. (2008), *W poszukiwaniu bezpiecznej przystani. Cudzoziemcy z Czeczenii w Polsce*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Godlewska J. (2012), *Imigranci i polityka integracyjna w Polsce*, (w:) Firlit-Fesnak G., Jaroszevska E., Oberloskamp H. (red.), *Integracja społeczna jako wyzwanie dla polityki społecznej i pracy socjalnej /Soziale Integration als Herausforderung fuer Sozialpolitik Und Sozialarbeit*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Hrynkiewicz J. (2010), *Kwestia społeczna w pracach Ludwika Krzywickiego*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004-2011* (2011), GUS, Departament Badań Demograficznych, <http://www.stat.gov.pl> [data dostępu: 18.12.2012].
- Janowska A. (1989), *Emigracja zarobkowa z Polski 1918–1939*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kaczmarczyk P., Okólski M., (2008), *Polityka migracyjna jako instrument promocji zatrudnienia i ograniczenia bezrobocia*, Warszawa: OBM WNE UW.
- Krzywicki L. (1892), *Prawa przeciw wychodźstwu*, „Gazeta Polska”, nr 270.
- Książkowski M. (2011), *Polityka społeczna na tle modeli występujących w Europie*, w: Anioł W., Duszczyk M., Theiss M. (red.), *Europa socjalna. Iluzja czy rzeczywistość?*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Memoriał Komitetu Prognoz „Polska 2000 Plus” przy Prezydium PAN dla najwyższych władz Rzeczypospolitej Polskiej o potrzebie określenia polityki państwa w obszarze migracji zagranicznych* (2002), „Polityka Społeczna”, nr 3/2004, s. 2.
- Minimum socjalne w roku 2011 – dane średnioroczne*, IPISS, <http://www.ipiss.com.pl> [data dostępu: 15.12.2012].
- Okólski M. (1998), *Refleksje na temat kształtowania polityki migracyjnej w Polsce*, w: Głąbicka K., Okólski M., Stola D. (red.), *Polityka migracyjna Polski*, „Prace Migracyjne”, nr 18, Warszawa: OBM.
- Płaca minimalna w Polsce na tle Europy* (2011), <http://forsal.pl> [data dostępu: 30.11.2012]
- Polityka migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania* (2012), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Departament Polityki Migracyjnej, <http://www.msw.gov.pl> [data dostępu: 28.12.2012].
- Population and Social Condition* (2011), Statistics Database Eurostat

- Rajkiewicz A. (1976), *Polityka społeczna*; praca zbiorowa, Warszawa: PWE.
- Rajkiewicz A. (2004), *Dynamika i struktura migracji zarobkowej we współczesnej Polsce*, w: Borkowska s. (red.), *Przyszłość pracy w XXI wieku*, Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Report of the High Level Group on the future of social Policy in an enlarged European Union* (2004), European Commission, Directorate General for Employment and Social Affairs.
- Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 30 sierpnia 2006 r. w sprawie wykonywania pracy przez cudzoziemców bez konieczności uzyskania zezwolenia na pracę*. Dz. U. 2006, nr 156, poz. 1116; Dz. U. 2007, nr 120, poz. 824.
- Sytuacja demograficzna Polski i założenia polityki ludnościowej w Polsce* (2006), raport 2004, Rządowa Komisja Ludnościowa, <http://www.stat.gov.pl> [data dostępu: 27.12.2012].
- Szarfenberg r. (2006), *Krytyka i afirmacja polityki społecznej*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Szarfenberg r. (2012), *Ubóstwo zielonej wyspy*, w: Firlit-Fesnak G., Oberloskamp H., Jaroszewska E. (red.) *Integracja społeczna jako wyzwanie dla polityki społecznej i pracy socjalnej / Soziale Integration als Herausforderung fuer Sozialpolitik Und Sozialarbeit*, Warszawa: ASPRA-JR.
- Ustawa o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy*. Dz. U. 2008, nr 69, poz. 415.
- Ustawa z dnia 1 lipca 2009 r. o łagodzeniu skutków kryzysu ekonomicznego dla pracowników i przedsiębiorców*. Dz. U. 2010, nr 219, poz. 1445.
- Walaszek A. (2002), *Wychodźcy, Emigrants or Poles? Fears and Hopes about Migration in Poland 1870–1939*, <http://www.utrandresenteret.no> [data dostępu: 11.11. 2012].
- W trosce o pracę* (2004),. raport UNDP, Warszawa.